

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvi változatok és változások az irgalmas samaritánus példázatának régi fordításában*

Régi szövegeink közül a Biblia egyes részleteinek a fordításai különösen alkalmasak az összehasonlító vizsgálatokra, mivel több készült belőlük, alapszövegük, a Vulgata – és/vagy a görög nyelvű Újszövetség – pedig ismert (vö. pl. E. ABAFFY: MNy. 1989: 203–8). A 2003-as Országos Tudományos Diákköri Konferenciára írt dolgozatomban (témavezetője A. MOLNÁR FERENC) az irgalmas samaritánus példázatának (Lukács 10: 25–37) régi magyar szövegeit vettem össze a következő forrásokból: Münchener kódex (1466.), Döbrenzei-kódex [368–9] (1508.), Jordánszky-kódex (1516.), Pesti Gábor: *Novum Testamentum... / Wÿ Testamentum magyar nyelven* (1536.), Sylvester János: *Vj Testamentum* (1541.), Heltai Gáspár: *Szent Biblia* (1561.), Bornemisza Péter: *Predicatioe egész esztendo által...* [531B–532A] (1584.), Félegyházi Tamás: *Vj Testamentum* (1586.), a Károli Gáspár-féle *Szent Biblia* (1590.), a Káldi György fordította *Szent Biblia* (1626.) és Komáromi Csipkés György: *Magyar Biblia* (1685/1718.). Ezeket utólag egészítettem ki Kultsár György Postilláival [470–1] (1574.).

Maguknak a szövegeknek a bemutatása-vizsgálata úgy történt, hogy a teljes példázatnak a revideált Károli-fordítás (1908.) szerinti közlése után mondatokra bontva tárgyaltam a régi átültetések szövegeit. Először a Vulgata mondatait hoztam, majd időrendben az említett magyar bibliafordítások, bibliafordítás-részletek megfelelő mondatait. S ezután, mintegy kitekintésképpen közöltem az új katolikus (1973.) és az új protestáns (1975.) fordítás vonatkozó mondatait is. Ez a részben magától is adódó módszer hasonló volt ahhoz, amit DEMJÁN ADALBERT követett egy 1995-ös diákköri dolgozatában, majd a KLTE (később: DE) Magyar Nyelvtudományi Tanszékéhez 1997-ben benyújtott szakdolgozatában, amely a tékozló fiú példázatának régi magyar fordításait vizsgálta (vö. még DEMJÁN: MNy. 2003: 69–70).

Az irgalmas samaritánus példázata különböző fordításainak egybevetése több nyelvtörténeti változást, ténytet is illusztrál. Az alábbiakban most ezekből mutatok be röviden néhányat. Érdekes megfigyelni például azt, ahogyan egyes szavak a példázat szövegében visszaszorulnak, mások pedig később elterjednek. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy az egyházi nyelvhasználatban a szöveg bizonyos standardizáción ment át. Példaként először a vizsgált szöveg ötödik mondatának átültetéseit sorolom föl.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 57.

Lk 10: 29: Vulgata: Ille autem volens iustificare se ipsum dixit ad Iesum et quis est meus proximus – MünchK.: A ke akazuan megigazeitani ōmagat monda i'nac Es ki en fêlêm – DöbrK.: V' kedeg magat akarvan igazeitania monda iesusnak : es ki en kōzelem at'āmfia [Az *at'āmfia* szó a *kōzelem* fölé van írva.] – JordK.: Az kedegh akarwan h'w' magaat ygazoythwan, ottan monda Jefufnak: Kyczoda az en barátom? – Pesti: NTest.: Amaz keg'yg akarwan magat igaz'ytan'y monda Iefufnak, k'ychoda az een fele barátom? – Sylvester: ŪT.: Az tōruin' tudo akaruān ūmagāt igaznak mutatni monda az Iefufnak. Kiczoda az en kōzel valo emberem? – Heltai: Bibl.: Az kedig ackaruān magāt igazitani, monda Iefufnac: Es kiczoda az én felebarátom? – Kultsár: Post.: Amaz kedig akaruān magāt meg igazeitani, monda Iefusnac: s-Kitsoda az en fele-barátom? – Bornemisza: Pred.: Az kedig akaruan magat igazitani, monda Iefufnac: Kiczoda az en felebarátom? – Félegyházi: ŪT.: Az pedig akaruan ō magat igaz'itani, monda az Iefufnak, Kiczoda az en felebarátom? – Károli: Bibl.: Amaz pedig akaruān magāt igazitani, monda Iefufnac: kiczoda az én felebarátom. – Káldi: Bibl.: Amaz pedig akarvān magāt igazitani, monda Jéfufnak: 'S kichoda az én felebarátom? – Komáromi: Bibl.: Amaz pedig akarvān magāt igazitani, monda Jéfusnak: És kitsoda az én felebarátom? – Új kat. ford.: De az igazolni akarta magát, ezért megkérdezte Jézustól: „Kit tekintsek felebarátomnak?” – Új prot. ford.: Ő viszont igazolni akarta magát, és megkérdezte Jézustól: „De ki a felebarátom?”

A fenti mondatokban megfigyelhető például, hogy a latin *iustificare (se ipsum)*-nak egészen a Komáromi Csipkés-féle bibliafordításig a (*magát*) (*meg*)*igazítani* igenév felel meg, az újabb időkben azonban ez eltűnik, a modern fordításokban az *igazolni (magát)* áll helyette. Ugyanakkor az is látható, hogy a *proximus* megfelelőjeként a Heltai: Bibl.-tól kezdődően mint lesz kizárólagos a már a Pesti NTest.-ben szereplő *felebarát*. A *felebarát* szó általánossá válása megfigyelhető a példázat harmadik és tizenkettedik mondatában is: Lk 10: 27: Vulgata: *proximum tuum*; MünchK.: *te fêlêdet*; DöbrK.: *te kōzeledet at'āf'iat* [Az *at'āf'ia* szó a *kōzelem* fölé van írva.]; JordK.: *te barátodat*; Pesti: NTest.: *fele barátodat*; Sylvester: ŪT.: *az te kōzel valo emberedet*; Heltai: Bibl.: *felebarátodat*; Kultsár: Post.: *az te fele-barátodat*; Bornemisza: Pred.: *felebarátodat*; Félegyházi: ŪT.: *felebarátodat*; Károli: Bibl.: *felebarátodat*; Káldi: Bibl.: *felebarátodat*; Komáromi: Bibl.: *felebarátodat*; Új kat. ford.: *felebarátodat*; Új prot. ford.: *felebarátodat*; illetve Lk 10: 36: Vulgata: *proximus (fuisse)*; MünchK.: *rokonb volt*; DöbrK.: *kōzele at'āfia* [Az *at'āfia* szó a *kōzele* fölé van írva.] *volt*; JordK.: *barattyanak lenny*; Pesti: NTest.: *fele barátja*; Sylvester: ŪT.: *kōzel valo emberinek l'itt lenni*; Heltai: Bibl.: *felebarátja volt*; Kultsár: Post.: *fele-barátja volt*; Bornemisza: Pred.: *felebarátja volt*; Félegyházi: ŪT.: *felebarattianak lenni*; Károli: Bibl.: *at'āfia volt*; Káldi: Bibl.: *felebarátja volt*; Komáromi: Bibl.: *felebarátja volt*; Új kat. ford.: *a felebarátja*; Új prot. ford.: *a felebarátja*. – Az 1., a 4., valamint az utolsó, a 13. mondatban pedig az látható, hogy itt a *tesz* igét később az egyházi szövegekbe illőbbnek érzett ünnepélyesebb és hosszabb *cselekedik* szorítja ki (a modern fordítások viszont általában visszatérnek a *tesz*-hez):

Lk 10: 25: Vulgata: Et ecce quidam legis peritus surrexit temptans illum et dicens magister quid faciendo vitam aeternam possideo – MünchK.: Es ime nemêl a: tōzuē tudoc kōz'z'ol felkêlê kéfeztuē ōtêt τ monduan Mêtet'z mi teuén hatom az ō'poc elêtet – DöbrK.: Es Ime nemêl torventvdo mester fel kele kesertven v'itet · es mondvan Mester mit tetellel <> vallok orok eletet – JordK.: Es yme egy tōrventvdo fel kelee keferthwen h'wtet, es monda: M'feter, myt tegyek az erek eeleteth veven? – Pesti: NTest.: Ees ime egy nemynem'y terwen tudo fel kele kesertwen ewtet ees monda. M'feter myt tegyek ha az ewrek eletet akarom b'yrn'ya? – Sylvester: ŪT.: Es ime nimêl tōruin' tudo fel kele kifirtuin' ūtet es ezt monduān M'feter / mi czelekedetuel n'erhetem az ō'rk'k' illetnek ō'rk'kf'ighit? – Heltai: Bibl.: Es imê egy Tōruenytudo felkele, k'êf'ertuén ōtêt, es monduān: Mit czelekōdgyem, hogy az ō'rc'c' életet birhafsam? – Kultsár: Post.: Es imé, egy néminém'ō tōrueny tudo Doctor, fel álla, k'êsertuén Iefust, es monda: M'feter, mitsoda tselekōdetem altal birhatom az ō'rc'c' életet? – Bornemisza: Pred.: Es ime egy Tōruenytudo fel kele kifirtuen ōtêt, es monda: Mit czelekedgyem hogy az ō'rc'c' életet birhaffam? – Félegyházi: ŪT.: Es ime, nemêl tōruen tudo fel

kele, kefertuen ötet, es monduan, Mester, mit czielekeduen örök életet birhatok? – Károli: Bibl.: Es imé egy törueín tudó fel kele, kéfertuen, ötet és monduán: Mester mit czelekedgyem hogy az örök életet vehessem? – Káldi: Bibl.: És imé egy Törvény-tudó fel-kele kifértvén ötet, és mondván: Mester, mit chelekedvén bírhatom az örök életet? – Komáromi: Bibl.: És imé egy törvény-tudó fel-kele kéfertvén ötet, és mondván: Mester, mit tselekedgyem, hogy az örök életet örökségül birjam? – Új kat. ford.: Egy törvénytudó felállt, hogy próbára tegye. „Mester – szólította meg –, mit tegyek, hogy eljussak az örök életre?” – Új prot. ford.: Ekkor előállt egy törvénytudó, hogy megkísértse őt, és ezt kérdezte: „Mester, mit tegyek, hogy elnyerjem az örök életet?”.

Hasonlóan Lk 10: 28: Vulgata: *fac*; MünchK.: *teged*; DöbrK.: *teget*; JordK.: *tegyed*; Pesti: NTest.: *tegyed*; Sylvester: ÚT.: *tedd*; Heltai: Bibl.: *múueld*; Kultsár: Post.: *tselekedgyed*; Bornemisza: Pred.: *múueld*; Félégyházi: ÚT.: *czielekedgied*; Károli: Bibl.: *miueld*; Káldi: Bibl.: *chelekedgyed*; Komáromi: Bibl.: *tselekedd*; Új kat. ford.: *tégy*; Új prot. ford.: *tedd*; illetve Lk 10: 37: Vulgata: *fac*; MünchK.: *tég*; DöbrK.: *teğ*; JordK.: *teegy*; Pesti: NTest.: *teegy*; Sylvester: ÚT.: *tīg*; Heltai: Bibl.: *czelekedgyel*; Kultsár: Post.: *tfelekedgyél*; Bornemisza: Pred.: *czelekedgyel*; Félégyházi: ÚT.: *czielekedgiel*; Károli: Bibl.: *czelekedgyél*; Káldi: Bibl.: *chelekedgyél*; Komáromi: Bibl.: *tselekedgyél*; Új kat. ford.: *tégy*; Új prot. ford.: *cselekedj*.

Az előbbi mondatokban (Lk 10: 25) egy grammatikai jellegű változást is végigkövethettünk. A (latin *quidam* névmásnak megfelelő) határozatlan névelői funkciójú határozatlan névmásnak, illetve annak az *egy*-gyel együtt való használata később visszaszorul, és az *egy* határozatlan névelő használata lesz általános. – Lásd még: Lk 10: 30 (6. mondat): Vulgata: *homo quidam*; MünchK.: *nēminēmō ember*; DöbrK.: *nemel' ember*; JordK.: *nemynemw' ember*; Pesti: NTest.: *egy nemynemj' ember*; Sylvester: ÚT.: *nimell' ember*; Heltai: Bibl.: *egy neminēmū ember*; Kultsár: Post.: *egy nēminēmō ember*; Bornemisza: Pred.: *egy neminemū ember*; Félégyházi: ÚT.: *nemel' ember*; Károli: Bibl.: *egy ember*; Káldi: Bibl.: *egy ember*; Komáromi: Bibl.: *egy ember*; Új kat. ford.: *egy ember*; Új prot. ford.: *egy ember*; illetve Lk 10: 31 (7. mondat): Vulgata: *sacerdos quidam*; MünchK.: *nemel' pap*; DöbrK.: *nemel' pap*; JordK.: *egy pap*; Pesti: NTest.: *egy nemynemj' pap*; Sylvester: ÚT.: *egg' pap*; Heltai: Bibl.: *egy pap*; Kultsár: Post.: *egy Pap*; Bornemisza: Pred.: *egy Pap*; Félégyházi: ÚT.: *nemel' Pap*; Károli: Bibl.: *egy pap*; Káldi: Bibl.: *egy pap*; Komáromi: Bibl.: *egy pap*; Új kat. ford.: *egy pap*; Új prot. ford.: *egy pap*; valamint Lk 10. 33 (9. mondat): Vulgata: *samaritanus (autem) quidam*; MünchK.: *nēminēmō Samazitan*; DöbrK.: *nemel samaratinas*; JordK.: *nemynemw' Samaritanus*; Pesti: NTest.: *egy Samaritanus*; Sylvester: ÚT.: *nimell' Samariabeli ember*; Heltai: Bibl.: *egy Samaritanus*; Kultsár: Post.: *egy Samaritanus*; Bornemisza: Pred.: *egy Samaritanus*; Félégyházi: ÚT.: *nemel' Samaritanus*; Károli: Bibl.: *egy Samaritánusis*; Káldi: Bibl.: *egy Samaritánus*; Komáromi: Bibl.: *egy Samaritánus*; Új kat. ford.: *egy szamaritánusnak is*; Új prot. ford.: *egy (úton lévő) samaritánus*. – Mint ismeretes, a latinban nincs névelő, s a kódexeink forrásául szolgáló szövegekben a határozatlanságot az *unus*-nak számnévi és emellett névmási használatával vagy más határozatlanságot kifejező szókkal, főképp névmásokkal fejezik ki. (A magyarban a határozatlan névelő kialakulása és elterjedése I. GALLASY: TNy. II/1: 756–71.)

Olykor a mondatok összevetése más érdekes tanulságokkal is szolgál. A Lk 10: 30-ban (6. mondat) a *suscipiens* igenevet a MünchK., a DöbrK. és a JordK. a *felelvén* helyett tévesen *feltekvén*-nel fordítja. Nyilván azért, mert az általuk használt latin szövegvariánsban a másoló összetévesztette a *suscipio* 'felvesz, felfog, felel' és a *suspicio* 'felnéz' igéket. Ezt, mint később láttam, már KÁROLY SÁNDOR (NyK. 1955: 260–8) szintén észrevette. Arra viszont még nemigen mutattak rá, hogy a Lk 10: 34-ben (10. mondat) a MünchK. fordítója a *duxit* itt 'vitte' jelentésű igét a 'mondta' jelentésű *dixit*-nek olvasta, s így az egész mellékmondat átültetése másképp alakult. Vö.: Vulgata: *...duxit in stabulum et curam eius egit*; MünchK.: *mōda a stallō taztonac hog o žozgalmallagat višle; DöbrK.: be vive olba es v vele syete*; JordK.: *vyve az yazolban, es gongyat vyšle; Pesti: NTest.: až iftalloba wyve, ees gongyat wyšle*; Sylvester: ÚT.: *vendj*

fogado hāzba vięe ūtet / ęs gongāt vięeleę; Heltai: Bibl.: vīve à űzalāfra, es gongyāt vięelę; stb. – A MűnchK. hibás fordítására az is hathatott, hogy amikor a samaritánus elmegy, valóban rábízta a sebesültet a fogadóra, és megbízta azzal, hogy viselje gondját neki, l. Lk 10: 35 (11. mondat): Vulgata: Et altera die protulit duos denarios et dedit stabulario et ait curam illius habe et quodcumque supererogaveris ego cum rediero reddam tibi – MűnchK.: τ mašod napon vőn kėt penęt τ ada a űtallo taztonac τ mōda / vaűfad ę űozgalmaęzatoffaęat / τ valamit kőltęndęę ę reia ęn micō meęfozdolandoc meę adom tenękęd; stb.

A példázatnak a szóbeliségben való használatára és terjedésére pedig az a tény is utalhat, hogy a DőbrK. a 4. mondatban, a Lk 10: 28-ban előforduló *igazán itéled* szerkezetet a másoló kihagyta, a Lk 10: 37-ben (13. mondat) azonban ezt az általa nyilván (részben) állandósultnak, pannelszerűnek érzett szerkezetet betette. Vő.: Lk 10: 28: Vulgata: Dixitque illi recte respondisti hoc fac et vives – MűnchK.: Es ę mōda Igazan itéled Eęt tegęd τ ęlę – DőbrK.: Es monda Neki iesus · ezt teęet es elę · – JordK.: Monda ottan hűneky: Ygazan yteeleed; azth tegyed, es eelę – Pesti: NTest.: Ees monda nekű igazan felelel, azt tegyed ees eelę; stb.; illetve Lk 10: 37: Vulgata: At ille dixit qui fecit misericordiam in illum et ait illi Iesus vade et tu fac similiter – MűnchK.: Es aę mōda Ki aę igazalmaęęot tőttő ę nekű / Es mōda annac i° Meń ęl te es aęonkeppen tęg – DőbrK.: Es taht v monda · ki irgalmaęęot tőt v vele : es monda neki iesus *igazan itiled* : Meńel teg tes ięen – JordK.: Az ottan monda: Ky yrgalmaęęot tett hű velle. Es monda hű neky Jefus: Meny, el te es azonkeppen teegy; stb.

BOROS KATALIN